

STANOVISKO AKO EPISTEMOLOGICKÁ/METODOLOGICKÁ STRATÉGIA? (Diskusie v súčasnej feministickej filozofii)

ETELA FARKAŠOVÁ, Katedra filozofie a dejin filozofie FiF UK, Bratislava

FARKAŠOVÁ, E.: Standpoint as an Epistemological/Methodological Strategie?
(Discussions in contemporary feminist philosophy)
FILOZOFIA 60, 2005, No 6, p. 399

The paper deals with the standpoint as the epistemological and methodological strategy in the process of the production of knowledge. The author highlights some issues in contemporary debates on the feminist epistemologies (standpoint theories), she focuses on the nature, source, and functions of the standpoint – in the context of the conception of a situated knowledge. Attention is paid also to the controversies contained in the notion of „standpoint“ and to the attempts to create (within the framework of „the second wave of standpoint theories“) a conception with a modified, „softer“ standpoint, or to build up a new epistemological conception – an epistemology of situated knowledge without any epistemic privileged standpoint.

K centrálnym problémom feministickej epistemológie patrí otázka rodovej podmienenosti procesov tvorby poznania, a teda aj (neraz spochybňovanej) legitimitnosti feministického výskumu. V širšom zmysle je to otázka sociálnej a historickej situovanosti poznania, vplyvov tejto situovanosti (s ňou spojených perspektív, záujmov, potrieb) na priebeh a výsledky poznávacích procesov. Práve s ohľadom na takúto zameranosť možno feministické epistemologické projekty chápať ako isté – netradičné – stratégie zdôvodňovania (pozri [1], 78).

V pozadí uvedených otázok je skeptický postoj mnohých filozofiek ku kompetentnosti britskej epistemologickej tradície, ktorá je ešte stále – najmä v anglo-americkom priestore – dostatočne vplyvná a ktorá svojím príklonom k pozitivistickému redukcionizmu vyvoláva u feministických teoretičiek kritické reakcie. Zároveň sa však vnútri feministickej filozofie rozvíjajú koncepcie smerujúce k čiastočnému spojenectvu s niektorými typmi súčasnej epistemológie; jednou z nich je naturalizovaná epistemológia. Úsilie, ktoré vyvinuli predstavitelia tohto programu (napr. W. V. Quine alebo Alvin Goldman) – rozvíjať epistemológiu ako empirické štúdium poznávania –, úsilie nahradiť formálne pravidlá zdôvodňovania pravidlami, ktoré nemajú len logickú povahu a nie sú založené výlučne na logike, ale ktoré zohľadňujú aj psychologickú, socio-kultúrnu, morálnu, pragmatickú a pod. stránku prijímania vier a presvedčení, spája naturalizovanú epistemológiu s feministickou a ich vzájomné ovplyvňovanie môže byť pre obe prospešné ([2], 135).

Naturalizovaná epistemológia nie je iba čírou deskripciou toho, ako sa poznanie konštruuje, ale dožaduje sa pri tomto opise aj rekonštrukcie skúsenosti zainteresovaných osôb, čo v prípade jej feministickej línie znamená, že „feministická naturalizo-

vaná epistemológia sa pri opisovaní toho, ako sa generuje poznanie, odvoláva medzi iným na feministickú skúsenosť a poznanie“ ([3], 125). Spomínané rekonštrukcie sa nepokladajú za závislé od nejakého ahistorického či mimoteoretického základu a štandardu, ale od historicky utváraného a dynamického súboru skúseností a poznania; v tejto súvislosti možno hovoriť o tzv. inherentnom kruhovom spojení medzi epistemológiou a iným poznaním, resp. konaním, o ich radikálnej vzájomnej závislosti ([3], 126).

Feministické epistemologické koncepcie sa v niektorých momentoch približujú aj k socializovanej epistemológii, ktorú možno chápať ako „podtyp“ naturalizovanej a ktorá akcentuje predovšetkým skúmanie socio-kultúrnych vplyvov na procesy tvorby poznania [4]. Socializovaná epistemológia, ako sa sformovala v posledných desaťročiach, sa sústreďuje na tri základné okruhy otázok, a to na úlohu sociálnych faktorov v individuálnom poznaní, na organizáciu kognitívnej práce indivíduí a skupín a na povahu kolektívneho poznania ([5], 1 – 5). Jedným zo základných princípov socializovanej (a podobne aj feministickej) epistemológie pri vysvetľovaní historického vývinu vedeckého poznania je princíp sociálnej podmienenosti vedy, chápanie vedy ako sociálneho konštraktu, zdôrazňovanie sociálnej produkcie poznania. Feministickú epistemológiu možno potom vnímať ako špecifickú líniu socializovanej epistemológie, ktorá sa prioritne zameriava na skúmanie vplyvu sociálne konštruovaných koncepcií a noriem rodu, ako aj vplyvu rodovo-špecifických záujmov na tvorbu poznania [4].

Obe tieto epistemológie rozvíjajú ideu o konkrétnej sociálnej lokalizácii všetkých kognitívnych aktivít aj subjektov poznania, o procese tvorby poznania ako o procese situovanom v konkrétnych historických, sociálnych a kultúrnych rámcoch a ovplyvňovanom sociálnymi vzťahmi. Príbuznosť feministickej a socializovanej epistemológie korení v kritickej reakcii na individualistické epistemologické projekty v histórii filozofie, v ktorých vládlo presvedčenie, že epistemická závislosť subjektu (a celého procesu) poznania od sociálneho prostredia, od vzťahov s inými môže (a má) byť prekonaná, transcendovaná. Sociálnym vzťahom sa pripisovali len podružné úlohy pri získavaní poznania, tradičná filozofia sa spravidla nezaujímalá o to, aký význam má pre filozofiu historická a sociologická explanácia vier a presvedčení, a zjavná v nej bola tendencia redukovať tento problém na psychologickú rovinu. Symptomatické je napríklad, ako D. Hamlyn odkazuje skúmanie tohto problému – kde sa berú presvedčenia, ako vznikajú a podobne – psychológii s tým, že pre epistemológiu ako filozofickú disciplínu je dôležité sústrediť sa na povahu a objem poznania, na jeho predpoklady a základy ([6], 8 – 9).

Feministická epistemológia (predovšetkým jej stanovisková koncepcia) chce však skúmať aj pôvod vier, ich vzťah k „pravému poznaniu“, a to s cieľom prekonať dichotómiu medzi mienkou a vedením v tom zmysle, že – ako tvrdí – nielen mienky, ale aj tie najlepšie kultúrne viery, presvedčenia a vôbec celé poznanie je sociálne situované, podmienené a štruktúrované. Pripomením, že vplyvy medzi feministickou a socializovanou epistemológiou boli a sú vzájomné. Od počiatku 80. rokov 20. storočia preberala socializovaná epistemológia inšpirácie z dvoch zdrojov. Boli nimi

sociológovia vedy, najmä predstavitelia tzv. „silného programu“ (David Bloor a Barry Barnes), ktorý je založený na idei, že všetky viery musia byť podrobené kauzálnej explanácii (D. Bloor rozpracúva svoju koncepciu napríklad v práci *Knowledge and Social Imagery*. London, Routledge 1976). Druhým zdrojom inšpirácie bola feministická filozofia vedy, najmä koncepcia Sandry Harding, v ktorej sa kladie veľký dôraz na význam sociálnej situovanosti subjektu (celého procesu) poznania. V socializovanej, ako aj vo feministickej epistemológii sa vyslovujú argumenty o interferencii sociálnych záujmov s metódami poznania smerujúceho k pravde či k empirickej adekvátnosti, dokonca sa v nich vyskytujú návrhy, aby sa pri produkcii poznania viac ako úloha správnej metódy zdôrazňovala úloha sociálnych záujmov. Obe tieto koncepcie prinášajú nový pohľad na sekundárny status vier a presvedčení, ktoré závisia od sociálnych vzťahov; stretávajú sa v prehodnocovaní a zdôrazňovaní významu týchto vzťahov. Špecifickým znakom feministickej epistemológie – v porovnaní s inými socializovanými epistemológiami – je akcent na sociálnu situovanosť a sociálne vzťahy ženského subjektu poznania. Feministickú epistemológiu však nemožno chápať len ako doplnok k existujúcim (vrátane socializovaných) „rodovo neutrálnym“ epistemologickým koncepciám poznania, a teda ani k existujúcemu obrazu sveta. Je totiž zdrojom závažného posunu perspektívy, vďaka ktorému možno vidieť svet inak a inak možno nazerať aj na samotný proces tvorby poznania.

Popredná filozofka a teoretička vedy Sandra Harding rozlišuje tri hlavné feministické línie, ktoré sa historicky rozvíjali na pôde epistemológie: feministický empiricizmus, feministickú teóriu stanoviska a feministický postmodernizmus (podrobnejšie pozri v [1]). Teória stanoviska (*standpoint theory*), ktorej sa budem venovať v tomto príspevku, predstavuje v historickom vývine druhú alternatívu v rámci feministických epistemologických koncepcií, je z nich najrozpracovanejšia, ale aj najdiskutovanejšia. (K formovaniu tejto teórie prispeli Dorothy Smith, Nancy Hartsock, Hilary Rose, neskôr aj Jane Flax, Alison Jaggar a ďalšie teoretičky. Zásluhou Sandry Harding je to, že zhrnula jednotlivé aspekty tejto teórie do ucelenej koncepcie a rozvinula ju jej včlenením do kontextu iných súčasných myšlienkových prúdov.)

Ak chceme pochopiť teóriu stanoviska musíme si uvedomiť, že reflektuje podmienky v rodovo-stratifikovanej spoločnosti a jej cieľom je odstrániť epistemické (aj akékoľvek iné) nerovnosti v spoločnosti, prispieť k jej prodemokratickej zmene. Jadrom teórie stanoviska je presvedčenie, že ľudské aktivity (sociálne a historicky situované), predovšetkým v rámci materiálneho života, nielen formujú a štruktúrujú, ale aj limitujú ľudské chápanie, t. j. podmieňujú, čo a ako môžeme poznávať. Z toho vyplýva, že v spoločnosti s nerovnocenným postavením mužov a žien (a takisto s nerovnomernou deľbou práce – napríklad na materiálnu a intelektuálno-duchovnú či na riadiacu a riadenú) sú predpoklady na utváranie dvoch spôsobov poznávania, chápania, interpretovania ľudskej (spoločenskej) reality vrátane medziľudských vzťahov. V hierarchicky štruktúrovanej spoločnosti pripisuje teória stanoviska epistemickú privilegovanosť tým subjektom, ktorých sociálny status je nižší, ktorí sa nachádzajú v marginálnej pozícii, v situácii nepriviligovaných, alebo až utláčaných: ich pohľad je podľa tejto teórie ostrejší, kritickejší, otvorenejší a flexibilnejší už aj preto, že nie

je viazaný na zachovanie statu quo, naopak, spája sa s vyhlídkami na zmeny stavu spoločenského usporiadania; je zrejmé, že epistemická privilegovanosť sa vzťahuje najmä na spoločenskovedný výskum. Feministický výskum zohľadňuje špecifickosť sociálnej situovanosti žien v rodovo stratifikovanej spoločnosti a jeho východiskom by mala byť práve táto ženská situácia, reflexia potrieb a záujmov žien. Takéto zameranie výskumu môže podľa predstaviteľiek teória stanoviska priniesť v porovnaní s konvenčným výskumom empiricky presnejšie deskripcie a teoreticky bohatšie explanácie a potvrdiť tak názor, že vstup sociálnych hodnôt a politických záujmov do vedeckého skúmania nemusí znamenať jeho deformáciu, ale naopak, môže prispieť k hodnotnejším výsledkom ([7], 119).

Teória stanoviska vznikala v pôvodnej podobe v 70. a 80. rokoch 20. storočia ako feministická kritická teória pojednávajúca o vzťahu medzi poznaním a mocou, presnejšie medzi produkciou poznania a mocenskými štruktúrami/praktikami. Tento vzťah moci a poznania v jeho najrôznejších aspektoch zostal pre ňu ústredným až doposiaľ. (Všeobecnejšie možno povedať, že táto teória sa sústreďuje na skúmanie vzťahov medzi vzormi myslenia a historickými podmienkami vzniku týchto vzorov.) V spomínanom čase sa objavilo veľa úspešných feministicky orientovaných a aj politicky motivovaných projektov vo viacerých vedných disciplínach.

Z pohľadu tradičnej vedy (teórie vedy) to prinášalo prekvapenie, pretože spojenie politického hnutia a vedeckého skúmania sa v nej pokladalo za neželateľné, ohrozujúce základné atribúty vedy (najmä jej objektivitu, nezaujatosť, hodnotovo-postojový neutralizmus a pod.). Úspešne realizované výskumné projekty narúšali viaceré vžitú predstavy a teória stanoviska získavala postupne podporu už nielen ako teória poskytujúca explanácie, ale aj ako teória podávajúca isté preskripcie, ako metóda a metodológia vhodná a potrebná na ďalšie feministické výskumné projekty. Prostredníctvom tejto teórie sa rozširoval tradičný horizont vedeckých disciplín a hranice medzi nimi sa stávali pružnejšie. K spružňovaniu, resp. až k otváraní hraníc dochádzalo takisto medzi teóriou (vedou) a politikou, ako aj medzi vedou a každodenným ľudským prežívaním.

Teória stanoviska priniesla do štandardných spôsobov reflexie vedy zásadnú inováciu: Tým, že svoje východisko spája táto teória so skupinami marginalizovaných, znevýhodňovaných, utlačovaných a že relevantnou sa pre ňu stáva ich skúsenosť, ich perspektíva, pomáha konštituovať a posilňovať „opozičné vedomie“ daných skupín, pričom primárne sa sústreďuje na skupiny žien. Stanovisková koncepcia sa stáva bázou nielen výskumných projektov, ale aj politických stratégií – spájajúc tak dve sféry, na ktoré sa tradične nahliadalo ako na separované, ba dokonca nezlučiteľné. Práve formovanie kolektívneho „opozičného vedomia“ pokladajú teoretičky za dôležitý fenomén, vďaka ktorému sa tvoria aj predpoklady formovania „kolektívneho subjektu výskumu“ – spoločenstva ľudí prináležiacich ku skupine marginalizovaných či znevýhodňovaných. Tým možno podľa teoretičiek prekonať situáciu, v ktorej títo ľudia predstavovali spravidla iba „objekt“ skúmania a nemali možnosť zasahovať do charakteru, resp. priebehu výskumu – ani v prípade, že ony samy boli jeho hlavným objektom ([8], 3).

Ak na jednej strane feministické teoretičky argumentujú v prospech stanoviskovej koncepcie poznania, predovšetkým historickej a sociálno-kultúrnej situovanosti a hodnotovosti poznania, na strane druhej identifikujú tie stránky tradičných vedeckých programov, ktoré ukázali, že tieto programy nikdy nedosiahli deklarovanú politickú či socio-kultúrnu neutralitu. Na konkrétnych príkladoch z dejín konkrétnych špeciálnych vied demonštrujú, že poznanie produkované v rôznych historických obdobiach sa uskutočňovalo vždy v rámci istých socio-kultúrnych hodnôt a záujmov (inštitúcií, ktoré ich reprezentovali) a že vlastne nebolo nikdy neutrálne, „hodnotovo čisté“. Ako to analyzuje napríklad Catharine MacKinnon, požiadavka objektivity definovaná ako maximálna sociálna neutralita sama nebola vo svojich účinkoch sociálne neutrálna ([9], 169 – 180); na problém podmienenosti epistemologických ideálov ľudskými potrebami, záujmami, ako aj ontologickými a etickými predpokladmi poukazuje aj Lorraine Code, a to dokonca aj v prípade samotného ideálu objektivity poznania ([10], 46 – 48). Teoretičky nastoľujú viacero otázok spochybňujúcich normatívne predpisy tradičnej vedy, medzi iným aj otázku, v záujme koho sa presadzuje redukcia racionality na inštrumentálnu racionalitu, a zároveň poukazujú na to, že ide o záujmy konkrétnych sociálnych skupín či špecifických historicky situovaných a socio-kultúrne definovaných záujmov. Dokonca sa prikláňajú k tvrdeniu, že čím viac sa javí konkrétny konceptuálny rámec ako hodnotovo neutrálny a čím viac sa táto neutralita deklaruje, tým viac sa dajú v súvislosti s ním predpokladať homogénne záujmy dominantných skupín a tým menej pravdepodobné bude odhalenie skutočných podôb sociálnych vzťahov. Tento problém rozoberá Dorothy E. Smith vo viacerých prácach (pozri napríklad [11], 21 – 34).

* * *

K základným pojmom feministických epistemológií, predovšetkým ich stanoviskových koncepcií, patrí pojem skúsenosti (primárne ženskej skúsenosti). Bez ohľadu na niektoré odlišnosti v chápaní tohto pojmu je spoločným znakom feministických debát dôležitosť, akú feministky pripisujú vo výskume životnej skúsenosti žien a perspektíve generovanej touto skúsenosťou. Základné dištinktívne znaky feministického výskumu vymedzuje S. Harding nasledovne: 1) optimálnym východiskovým bodom sociálnych analýz je skúsenosť žien; 2) hlavným cieľom tohto výskumu je jeho prospešnosť pre ženy; 3) na výskumníka/výskumníčku sa nenazerá ako na neutrálneho, ahistorického a pasívneho pozorovateľa, ale ako na osobu, ktorá je vždy situovaná v sociálnom kontexte, má špecifickú skúsenosť, špecifické záujmy, hodnoty, potreby, ciele ([12], 6 – 7). Vo feministickej filozofii sa skúsenosť žien vníma ako nový empirický a teoretický zdroj výskumu (najmä sociálneho), mnohé filozofky v nej takmer paradigmaticky vidia bázu konštruovania akejkoľvek feministickej teórie. Dôraz sa pritom kladie predovšetkým na, že feministické výskumné projekty majú svoj pôvod primárne nie v „starej“, teda tradične chápanej ženskej skúsenosti, ale v ženskej skúsenosti, ktorá sa získava v politických zápasoch (podrobnejšie in: ([12]; [13])). Skúsenosť vo feministickom uvažovaní nevystupuje a neoperuje teda ako abstraktná metafyzická kategória, naopak, akcent sa tu kladie na povahu ženskej

skúsenosti s ohľadom na jej konkrétnosť, historickosť, sociálnu situovanosť a kontextuálnosť. Feministické pokusy rekonštruovať pojem skúsenosti sú orientované na jeho rozšírenie, skúsenosť sa chápe nie ako nesprostredkovaná, ale ako konštruovaná a (teoreticky) interpretovaná. Zvláštny význam nadobúda jednak otázka, kto je subjektom poznania, jednak aj otázka, koho skúsenosť sa pokladá za paradigmatické východisko epistemologických projektov a ako je táto skúsenosť tematizovaná. Ženská skúsenosť sa tu vníma ako „základ“ (nie však v zmysle fundacionalizmu) ženskej identity a reflexia ženskej skúsenosti sa chápe ako hlavný podnet na konštituovanie feministickej filozofie a aj feministických politických projektov. Dôrazom na úlohu skúsenosti v procese získavania poznatkov sa feministická epistemológia približuje k pragmatistickej filozofii (podrobnejšie o ich vzťahu in: [14], 45 – 59).

Teória stanoviska kladie dôraz na rodovú diferencovanosť – nie však ako na niečo, čo je dané biologicky, ale na diferencovanosť sociálnych situácií a s nimi spätých skúseností. Pri analýze tejto – aj z epistemického hľadiska významnej – odlišnosti sa sústreďuje najmä na tieto skutočnosti: 1) v rodovo hierarchicky organizovanej spoločnosti ľudské životy nie sú homogénne, mužom a ženám sa pripisujú rôzne aktivity, vzory, ich životy, ako aj osobnostné znaky sú odlišne formované, utvárajú sa nielen diferencované typické feminínne a maskulinne osobnostné štruktúry, ale aj skúsenosti, úlohu tu však hrá aj rasa, trieda či iné faktory; skúsenosť sa vždy chápe ako formovaná v sociálnych vzťahoch, ako nimi ovplyvňovaná; 2) ženy majú v sociálnom systéme status „cudzích“, pozícia „outsidera“ však môže prinášať istú epistemickú výhodu, umožňuje kombináciu blízkosti a dištancu, vnútra a vonkajška, z množuje perspektívy – a teórii stanoviska ide práve o využitie tejto pozície; 3) ženy ako marginalizované majú kritickejší pohľad na sociálnu realitu, majú menej čo stratiť ako tí „v strede“, z ich pozície možno vidieť to, čo nevidiať „zhora“; 4) koncepcia poznania sa v teórii stanoviska opiera o demokratizačnú participačnú politiku, na generovanie menej parciálneho a deformovaného poznania je nevyhnutná feministická politika; práve v politických zápasoch sa dosahuje feministické stanovisko ako východisko a stratégia výskumu; 5) ženská perspektíva je spätá s každodenným životom a zahŕňa spájanie prírody a kultúry, v práci žien sa prekonáva dualizmus mysle a tela viac ako v inštrumentálnych, prevažne mužských aktivitách ([7], 121 – 130). Z týchto skutočností sa v teórii stanoviska vyvodzuje záver, že v stratifikovaných spoločnostiach je objektivita skúmania väčšia vtedy, ak sa opiera o politické aktivity marginalizovaných (resp. v ich záujme) a odmieta sa – vzhľadom na hierarchickú štruktúru v takejto spoločnosti – požiadavka hodnotovej neutrality, zdôrazňuje sa potreba stanoviskového prístupu ([7], 131 – 134).

Teória stanoviska vnáša do epistemologického uvažovania ďalšiu novú myšlienku, podľa ktorej „dobrá“ veda, „dobrý“ výskum môžu a majú vychádzať z partikulárnej pozície a ich subjekt môže a má byť historicky špecificky a sociálne lokalizovaný, čo je v rozpore s normami v tradičnej vede. V nej sa predpokladá, že adekvátne vedecké poznanie má transcendovať partikulárne historické súradnice, v rámci ktorých sa produkuje. Teória stanoviska obhajuje názor, že prospech z partikulárnej pozície, zo špecificky lokalizovaného stanoviska ako východiska poznania má nielen

skupina takto lokalizovaná (v danom prípade ide o skupinu žien, ktoré očakávajú od tohto poznania zlepšenie svojej situácie), ale že toto východisko je prospešné pre celok. Predstaviťky teórie stanoviska sú presvedčené, že partikulárna lokalizácia môže utvárať zdroje „iluminujúcich poznatkov“ aj o iných súčastiach spoločnosti, o vzťahoch v nej, ba dokonca že môže vnieť nové svetlo aj do skúmania mnohých prírodných procesov, resp. vzťahov. (K samotnému pojmu stanoviska treba dodať, že jednotlivé autorky ho nechápu identicky: zatiaľ čo niektoré ho prísne odlišujú od pojmu lokalizácie či sociálnej situovanosti a perspektívy/hľadiska – stanovisko sa podľa nich dosahuje v procesoch tvorenia kolektívnej identity a kolektívneho kritického vedomia –, u iných dochádza k zámene všetkých spomínaných pojmov, čím sa stráca špecifickosť „logiky stanoviska“ a aj možných dôsledkov v oblasti teórie, ale aj praktického života).

Teória stanoviska sústreďuje úsilie na prekonanie subjekt-objektivej dichotómie imanentnej tradičnej metodológie (najmä, ale nie iba, sociálnych) vied, ukazuje možné prepojenie jednak medzi filozofiou vedy, epistemológiou a metodológiou vied a jednak medzi týmito disciplínami a politickými stratégiami; je to prepojenie, ktoré podľa tradičných predstáv predstavuje ohrozenie „čistoty“ vedeckého poznania, pretože to by malo byť v súlade s nimi chránené pred prenikaním politických prvkov (akýchkoľvek sociálnych vplyvov). Teória stanoviska priam programovo vyžaduje, aby do záujmového poľa feminizmu vstupovali závažné sociálne a politické problémy, ako aj rôzne aspekty sociálneho systému vrátane spoločensky etablovaných noriem týkajúcich sa vymedzenia pojmov, akými sú pojmy poznanie, objektivita, racionalita, pravda, či „dobrá veda“. Touto požiadavkou presahuje teória stanoviska rámec „ženskej problematiky“ a nastoľuje program skúmania vzniku, jestvujúcej podoby a vzťahov teoretického, metodologického a politického myslenia.

Predstaviťky teórie stanoviska sú presvedčené, že každá marginalizovaná, znevýhodňovaná skupina sa môže naučiť identifikovať rôzne spôsoby, akými sa dajú premeniť prvky útlaku danej skupiny na zdroj kritického pohľadu sústredeného najmä na to, ako je dominantná skupina štruktúrovaná, a na spôsoby jej myslenia. Táto teória sa sústreďuje na skúmanie historickej a sociálnej lokalizácie poznávacích procesov a na spôsoby, ako možno prostredníctvom kolektívnych politických a intelektuálnych aktivít transformovať zdroj útlaku na zdroj poznania a potenciálneho oslobodenia. Tým vlastne prispieva k rozpracovávaniu nielen epistemologických otázok, ale aj otázok sociálnej filozofie (najmä otázky sociálnej spravodlivosti a spôsobov, akými ju možno dosiahnuť). Ako to vyjadrila Sandra Harding: teória stanoviska „mapuje, ako sa sociálne a politické znevýhodnenie môže zmeniť na epistemologické, vedecké a politické výhody“ ([8], 7 – 8). Nemožno však predpokladať, že proces tejto zmeny nastáva automaticky a že samotná marginalizovaná pozícia produkuje epistemickú privilegovanosť. Stanovisko (reflexia, ktorá sa naň viaže) predstavuje skôr završenie zápasu (vo sfére politiky, sociálneho hnutia, ale aj vo sfére vedy) danej skupiny, niečo, čo si skupina vydobyla. Ako som už spomenula, moment kritického pohľadu sa podľa teórie stanoviska získava predovšetkým v politických zápasoch, pretože v nich sa odhaľujú a lepšie zviditeľňujú aj mnohé dominantné

ideológie a praktiky, ktoré sa môžu javiť ako niečo normálne, alebo dokonca prirodzené ([8], 9). Stanovisko je výsledkom istých politických úsilí, ale jedným z predpokladov potrebných na to, aby sa k nemu dospelo, je empirický výskum, o ktorý sa môže proces tvorby stanoviska oprieť. Spomínaná prepojenosť medzi politickými aktivitami (zápasmi) a procesmi poznávania hrá podľa teórie stanoviska dôležitú úlohu: Obe sa vzájomne predpokladajú, nadväzujú na seba, dalo by sa povedať, že sociálno-politická prax a procesy poznávania (zamerané predovšetkým, no nielen, na sféru spoločenských fenoménov) utvárajú zložité reprodukčné cykly, v ktorých výsledok jednej štruktúrnej zložky predstavuje východisko pre druhú a rozšírenie obsahu jednej z nich prináša obohatenie, posilnenie aj tej druhej.

Je zrejmé, že stanoviskové epistemológie patria k najsilnejším výzvam na adresu konvenčných pohľadov na poznanie ako nezainteresované, hodnotovo neutrálne, a čo sa týka situovanosti – transcendentné. Tým, že stanoviskové teórie pokladajú poznanie za nevyhnutne viazané na konkrétnu pozíciu, a teda vždy partikulárne, viazané na sociálnu situáciu, prispievajú k reflektívnej politizácii poznania ([15], 273), odmietajú „pohľady odkadiaľ“, transcendujúce kontext, a nástojčivo formulujú sociálno-epistemologickú otázku o tom, ktoré sociálne stanovisko ponúka najlepšiu možnosť dosiahnutia optima pravdy (táto otázka nie je celkom nová, nastol'oval ju napríklad už Karl Mannheim v práci *Ideológia a utópia*, kde riešil otázky sociológie poznania). Feministické epistemológie vlastne rozvíjajú túto otázku v novom kontexte a z novej (rodovo diferencovanej) perspektívy, nadväzujú na existujúce vetvy „sociálne orientovaných“ epistemologických koncepcií, keď si stanovujú za cieľ skúmať, „ktoré sociálne situácie majú tendenciu generovať najobjektívnejšie poznatky“ ([7], 142).

Stanovisko ako metodologický princíp sa tematizovalo paralelne vo viacerých ideových prodemokratických (ideologických, politických) prúdoch a argumenty stanoviskovej teórie ako istého typu teórie sa formulovali aj v kontexte iných teórií či sociálnych hnutí zameraných na oslobodzujúce stratégie, v ktorých sa „logika stanoviska“ ukazovala ako produktívna. Vznik týchto stanoviskových teórií sa teda viaže na situácie, keď ide o posilnenie skupiny marginalizovaných a znevýhodňovaných, podporenie ich hlasov pri prenikaní na verejnosť. Sandra Harding na základe tohto faktu hovorí, že teória stanoviska má dvojakú históriu: explicitnú a implicitnú, resp. intelektuálnu a „ľudovú“ – „populárnu“. Tá v sebe obsahuje spontánnu výzvu na utvorenie rámca, v ktorom možno podať také vysvetlenie situácie či skúsenosti spomínanej skupiny, aké nie je možné v dominantnom konceptuálnom rámci danej kultúry (spoločnosti). Harding v súvislosti s touto „dvojakou históriou“ stanoviskového princípu poukazuje na neochotu zo strany niektorých filozofov a teoretikov vedy akceptovať „ľudové“ zdroje teórie ([8], 3).

Podľa niektorých autorov za istý prototyp stanoviskových epistemológií možno pokladať napríklad už koncepciu Machiavelliho, ktorý v diele *Vládár* nastol'uje úvahu o tom, že pozícia vládcu je potrebná na pochopenie charakteru ľudu – a naopak, pozícia ľudu je potrebná na pochopenie charakteru vládcu. Tematizuje teda vplyv a dôležitosť sociálne diferencovanej pozície na pohľad/poznanie, ktoré sú možné

z tejto pozície. Uviest' by sa dala aj Hegelova dialektika pána a raba, následne aj Marxovo chápanie triedneho stanoviska proletariátu ako lepšieho zdroja poznania sociálnej skutočnosti, s podobným názorom sa stretávame u Althussera či Lukácsa (podrobnejšie in: [15]). Niekedy sa stanoviskové koncepcie analyzujú prostredníctvom pojmov marginalizácia, outsiderstvo, cudzosť (Dick Pels používa napríklad pojem „standpoint of strangerhood“ – „stanovisko cudzosti/cudzinctva“) a koncepcie na ňom založené označuje ako „sociálne epistemológie cudzosti/cudzinctva“ – (pozri [15], 276 – 278).

V historických variáciách stanoviskových koncepcií poznania – napriek ich odlišnostiam – možno identifikovať spoločné presvedčenie, že v hierarchicky štruktúrovanej spoločnosti „nemožno vidieť všetko zovšadiaľ“ a že v takejto spoločnosti opozičné pozície generujú disparátne sociálne skúsenosti, ktoré vedú k divergentným, partikulárnym pohľadom na sociálnu realitu, a teda aj k rôznym spôsobom „vernej reprezentácie“ tejto reality. Stanoviskové koncepcie vychádzajú z presvedčenia, že tam, kde je moc hierarchicky organizovaná, neexistuje možnosť „archimedovskej perspektívy“, bodu, z ktorého možno dovidieť všade ([15], 275 a n.). Fakt, že ovládani/marginalizovaní vidia zo svojho stanoviska sociálnu realitu odlišne, kritickejšie ako vládnuci, sa vysvetľuje ešte aj tým, že vládnuci nemajú záujem na odhalení jestvujúcich nespravodlivých podmienok, ktoré produkujú ich nezaslúžené privilégia. V stanoviskovej epistemológii sa kladie dôraz na to, že hierarchicky štruktúrovaná spoločnosť produkuje rôzne perspektívy nielen na ňu, ale aj na epistemickú asymetriu, ktorá charakterizuje tieto perspektívy.

Podľa Umy Narayan epistemická privilegovanosť marginalizovaných spočíva v tom, že disponujú dvojakým spôsobom videnia (museli si ho osvojiť), dvojakou perspektívou: perspektívou dominantnej skupiny (bez nej by ťažko v danej spoločnosti prežili) a perspektívou ovládaných, marginalizovaných. Dôsledkom dvojakej perspektívy je potom schopnosť operovať s dvoma súbormi praktík a v dvoch rôznych kontextoch, a tak získať dve kritické perspektívy, pretože každý rámec môže poskytovať kritický pohľad na iné rámce ([16], 221). Skutočnosť, že človek/skupina disponuje dvojitou perspektívou a operuje v dvoch rôznych, nekompatibilných kontextoch, sama osebe nepostačuje na vznik kritického stanoviska. Pri reflektovaní tejto dvojitej situovanosti je potrebné mať na zreteli možnosť, že človek/skupina podľahne pokúšaniu „dichotomizovať svoj život a rezervovať rámec odlišného kontextu pre obe jeho časti“ – dochádza teda k akémusi roztriešteniu jeho života. Ďalšia možnosť spočíva v tom, že individuum sa pokúsi odmietnuť praktiky svojho vlastného kontextu a podobať sa dominantnej skupine (napodobňovať jej životný štýl) alebo úplne odmietne praktiky dominantnej skupiny a zotrvá len vo svojom rámci, čo môže ešte viac zvýšiť jeho marginalizáciu. Voči týmto dvom možnostiam vyzdvihuje Narayan voľbu „obývať“ obe pozície/oba rámce a využiť ich kontexty na vzniku dvoch, vzájomne kritických perspektív (na vypestovanie schopnosti byť kritický k obom kontextom). V tejto súvislosti filozofka vystríha – podobne ako viaceré teoretičky – aj pred romantizáciou a idealizáciou marginalizácie, vylúčenia či útlaku, pretože takéto postoje by nás robili slepými a necitlivými voči reálnym materiálным a psychickým

útrapám spôsobeným marginalizovanou pozíciou ([16], 222 – 223). Toto nebezpečenstvo romantizácie, idealizácie stanoviska utláčaných môže mať negatívne epistemicke, ale aj etické dôsledky (mám na mysli napríklad veľmi povrchné, reálne nezažité „prisojenie si“ identity inej skupiny, jej perspektívy a pod. a na tomto základe formované tvrdenia nárokuje si platnosť „reprezentantov“). V stanoviskovej koncepcii sa relevantnou v danej súvislosti stáva otázka „autorstva“ poznania, resp. otázka o vplyve identity tvorca poznatkov na ich sociálne ohodnotenie (ich sociálnu prestíž, autoritu, hodnovernosť). S ňou súvisí aj otázka „hovorcu“, toho, kto artikuluje to, čo sa vzťahuje na dané stanovisko – nejde totiž o to, že stanovisko existuje, ale o to, že ho treba konštituovať ako stanovisko; musí byť teda „intelektuálne filtrované“, spracované, reflektované a artikulované. V kritických úvahách sa poukazuje aj na kognitívnu dilemu, ktorá je spätá s podozrením na „metonymický podvod“ či „metonymickú leť“ ([15], 280), s pochybnosťami o legitímnosti „hovorcu“ za istú skupinu, o možnosti reflektovať a artikulovať skupinovú skúsenosť/skupinové vedomie.

* * *

Viac ako tri desaťročia vyvoláva teória stanoviska protichodné postoje: na jednej strane entuziastické, na druhej strane kritické. V polemických úvahách o stanoviskových koncepciách, v súlade s ktorými sa skúsenosť marginalizovaných, znevýhodňovaných skupín môže stať dôležitým zdrojom kritického pohľadu, sa vynárajú otázky, čo všetko je zdrojom epistemickej privilegovanosti viažucej sa na dané stanovisko (je to zložitý problém, ktorý si zasluhuje osobitnú pozornosť), ako aj otázky vzťahu individuálneho a skupinového/kolektívneho vedomia, resp. samotnej existencie (možnosti) kolektívneho vedomia (vedomia Žien ako špecifickej sociálnej skupiny). Ukazuje sa, že princíp stanoviska vnáša do pohľadu na problematiku epistemickej privilegovanosti redukciu, ak sa nezohľadňujú aj ďalšie dimenzie individuálnej/skupinovej identity (kultúrna, etnická, náboženská a iná prislusnosť), ktoré spolu s odlišnou sociálnou situovanosťou produkujú odlišnú sociálnu skúsenosť, a teda následne aj odlišný epistemický potenciál, odlišné spôsoby sebaučinnosti/sebapoznávania, ale aj vnímania/poznávania svojho okolia – predovšetkým sociálnych vzťahov v ňom. Na margo stanoviskových koncepcií sa vyslovujú výčitky, že tie sa opierajú o „centrovanú“, či „centrujúcu“ ontológiu, a tým ju aj posilňujú, a že tá je zároveň esencialistickou ontológiou, ktorú samotné feministické teoretičky – v súvislosti s tradičnou ontológiou – podrobujú kritike. Od samého začiatku rozvíjania teórie stanoviska si jej predstaviteľky uvedomujú závažnosť tohto problému a ich úsilie smeruje k utváraniu a podporovaniu rôznych druhov „decentrovaného subjektu“ poznania a v širšom význame aj decentrovaného subjektu histórie.

Predmetom kritiky sa často stáva samotný pojem samotného stanoviska, teoretičky stojace na pozíciách postmodernizmu sa usilujú o reformuláciu tohto pojmu, tvrdiac, že stanovisko predstavuje sociálne konštruovanú diskurzívnu formáciu, dokonca aj realitu ženských životov pokladajú za takúto formáciu. Napriek niektorým výhradám však napríklad Susan Hekman, sama obhajkyňa postmodernistických tendencií, nepopiera významnú úlohu, ktorú teória stanoviska zohrala nielen vo vývine

feministickej epistemológie, ale aj z hľadiska celej epistemológie: tá iniciovala podľa nej paradigmatický posun v chápaní poznania tým, že rozvinula koncepciu situovaného poznania a aj tézy o mnohorakosti stanovísk. Ak teda na jednej strane možno hovoriť v súvislosti s teóriou stanoviska o určitých tendenciách k zovšeobecňovaniu, resp. univerzalizácii pojmov, na strane druhej sa teória stanoviska podieľala na vytváraní predpokladov pre rozpracovanie „politiky diferencie“ a prispela k posilneniu dimenzií diferencie v súčasných feministických diskusiách ([17], 342 a n.).

V poslednom desaťročí možno hovoriť o „druhej vlne stanoviskových teórií“, v rámci ktorej dochádza k akémusi „zmäkčeniu“ pôvodnej koncepcie, naznačujú sa možnosti utvárať „mäkší koncept stanoviska“, s čím súvisí možnosť mobilných pozícií a aj voľnejšie chápaných identít [18]. V rámci týchto diskusií sa ešte dôraznejšie upozorňuje na nebezpečenstvo romantizácie marginalizovanej pozície, na problematiku „externého hovorca“ marginalizovaných skupín, ako aj na nebezpečenstvo zovšeobecňovania tézy o epistemickej privilegovanosti, zdôrazňuje sa situovanosť všetkých, aj marginalizovaných skupín, a teda aj ich limitovanosť vo videní, a následne aj potreba plurality stanovísk ako podmienky objektívnejšieho poznania [18]. Takto prebudovaná teória stanoviska by znamenala rozlúčku s modernistickými predstavami o subjekte, objekte poznania, ako aj o poznávacom procese a vzťahu poznania k poznávanej „danej“ realite; ešte stále prebiehajú mnohé diskusie o teórii stanoviska cez prizmu stretu modernistických a postmodernistických tendencií vo feministických epistemológiách (pozri in: [19]). Aj pod vplyvom týchto diskusií zaznamenáme v súčasných feministických epistemológiách posun v chápaní samotného pojmu stanoviska, ktoré Sandra Harding v najnovších prácach vymedzuje ako „kriticky a teoreticky konštruovanú diskurzívnu pozíciu“ ([20], 17), resp. ktoré sa chápe ako „zmäkčené stanovisko“ ([18], 300). Za zaujímavé možno pokladať aj návrhy prejsť od stanoviskových epistemológií k epistemológii situovaného poznania, v ktorej by sa nepredpokladalo nijaké „dané/prirodzené stanovisko“ a už vôbec by v nej nebola prijateľná predstava o „nevinosti“ či epistemickej privilegovanosti akéhokoľvek stanoviska. Nová teória by vyžadovala prepracovanie pojmov subjektu (má byť decentrovaný, diverzný a fragmentovaný), objektu poznania (ten má byť aktívny a ironický), ako aj procesu poznania (chápe sa ako situovaný, parciálny, zodpovedný). Uznanie historickej a sociálnej situovanosti poznania by malo vyústiť do novej teórie – podobne ako je to aj v stanoviskových koncepciách –, do antiuniverzalizmu a anti-relativizmu. Táto teória by sa však mala podľa Fernanda J. Garcíu Selgasa pri vysvetľovaní poznávacieho procesu vyhnúť negatívnym dôsledkom „nadsocializácie“ ([18], 303 a n.). Spomínané problémy ostávajú predbežne viac v rovine výskumných projektov ako v rovine hotových koncepcií, teoretičky a teoretici rozpracúvajúci nové alternatívy k teórii stanoviska, vyjadrujú však nádej, že tieto ich hľadania otvoria cestu k novému epistemickému horizontu.

- [1] HARDING, S.: „Feminizmus, veda a antiosvietenská kritika.“ In: *Aspekt* 1998, č. 1.
- [2] SZPAUOVÁ, M.: „O možnom spojení medzi naturalizovanou a feministickou epistemológiou.“ In: *Súčasné podoby filozofie a filozofovania na Slovensku*. Zborník príspevkov z I. kongresu slovenskej filozofie 10. – 11. novembra 1995. (Zostavili Balážová, J. – Kollár, K. – Pichler, T.) Bratislava, Infopress 1996.
- [3] NELSON, L. H.: „Epistemological Communities.“ In: *FEMINIST EPISTEMOLOGIES*. Edited and with an Introduction by Linda Alcoff and Elizabeth Potter. New York and London, Routledge 1993.
- [4] ANDERSON, E.: „Feminist Epistemology: An Interpretation and a Defense.“ In: *Hypatia* zv. 10, č. 3, 1995.
- [5] SCHMITT, F. F.: „Socializing Epistemology: An Introduction through Two Sample Issues.“ In: *Socializing Epistemology. The Social Dimensions of Knowledge*. Ed. by Frederick F. Schmitt. Rowman & Littlefield Publishers 1994.
- [6] HAMLIN, D. W.: „History of Epistemology.“ In: *Encyclopedia of Philosophy*, vol. 3, ed. P. Edwards. New York, Macmillan 1967.
- [7] HARDING, S.: *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Ithaca – New York, Cornell University Press 1991.
- [8] HARDING, S.: „Introduction: Standpoint Theory as a Site of Political, Philosophical, and Scientific Debate.“ In: HARDING, S. (ed.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York and London, Routledge 2004.
- [9] MAC KINNON, C.: „Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence.“ In: HARDING, S. (ed.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York and London, Routledge 2004.
- [10] CODE, L.: *What Can She Know? Feminist Theory and the Construction of Knowledge*. Ithaca and London, Cornell University Press 1991.
- [11] SMITH, D. E.: „Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology.“ In: HARDING, S. (ed.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York and London, Routledge 2004.
- [12] HARDING, S.: *Feminism and Methodology*. Open University Press and Indiana University Press 1987.
- [13] FARKAŠOVÁ, E. – SZPAUOVÁ, M.: „Rozum, poznanie, skúsenosť: rekonštrukcia tradičných pojmov (nielen) vo feministickej epistemológii.“ In: *Filozofia* 2001, č. 7.
- [14] FARKAŠOVÁ, E. – SZPAUOVÁ, M.: „Chances for Alliance Between Pragmatism and Feminism.“ In: Ryder, J. – Višňovský, E. (eds.): *Pragmatism and Values*. Amsterdam – New York 2004.
- [15] PELS, D.: „Strange Standpoints, or How to Define the Situation for Situated Knowledge.“ In: HARDING, S. (ed.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York and London, Routledge 2004.
- [16] NARAYAN, U.: „The Project of Feminist Epistemology: Perspectives from a Nonwestern Feminist.“ In: HARDING, S. (ed.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York and London, Routledge 2004.
- [17] HEKMAN, S. J.: *Gender and Knowledge. Elements of a Postmodern Feminism*. Boston, Northeastern University Press 1990.
- [18] GARCÍA SEGAS, F. J.: „Feminist Epistemologies for critical Social Theory: From Standpoint Theory to Situated Knowledge.“ In: HARDING, S. (ed.): *The Feminist*

Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies. New York and London, Routledge 2004.

- [19] FARKAŠOVÁ, E.: „Poznávajú ženy inak? O genéze, povahe a cieľoch feministických epistemológií.“ In: *ASPEKT* 1, 1998.
- [20] HARDING, S.: *Is Science Multicultural? Postcolonialism, Feminism, and Epistemologies.* Bloomington, Indiana University Press 1998.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/0015/03.

doc. PhDr. Etela Farkašová, CSc.
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava
SR